

## Brain Drain in the Afganistan

Farzana Nezami  
Department of Sosyology, Faculty of Social Sciences  
Sakarya University, Sakarya, Turkey  
E-mail: nezami\_farzana3586@yahoo.com

### ABSTRACT

The emigration of educated and highly qualified people from their own country in order to live, work and earning a better living is called as brain drain. Afganistan, because of its geographic and strategic importance, and being in one of the important crossroads of trade centers; possessing of many important mines and underground treasures has been exposed by many external powers. For example, the occupation of Afganistan by the Soviet Union is one of the most obvious example which made Afganistan experience the first brain drain phenomenon. After the invasion of Afganistan by the Taliban regime, the brain drain phenomenon increased and reached to it's peak point. More than seven million Afgan migrated to the neighboring countries (3 million to Iran and Pakistan, 2 million to Turkey and other European countries) during that time. The concept of brain drain, its history, the causes and consequences, brain drain in Afganistan from the occupation of Afganistan by the Soviet Union till today will be explained in the introduction of this article. The history of brain drain , especially after the World War 2 , the history of brain drain in Afganistan from the the period of Soviet Union , throughout the Taliban regime and new government from 2001-2018 , the causes , positive and negative effects of brain drain would be discussed in detail in this article.

**Keywords:** Brain Drain, History of Brain Drain , the Reasons behind the Brain Drain , Brain Drain in the Afganistan. Brian Drain in the period of Soviet Union's Invasion, Brain Drain at the time of Taiban domination, and Causes of Brain Drani in Afganistan after September 11, 2001.

## Afganistan'da Beyin Göçü

### Özet

Son yüz yıllarda, elit ve yüksek seviye eğitilmiş kişilerin gelişmiş bir ülkeye yerleşip çalışmak amacı ile kendi ülkelerinden ayrılması beyin göçü olgusu olarak tanımlanmaktadır. Afganistanın, orta Asya'nın önemli bir coğrafik ve stratejik bölgesinde bulunması ve ticaretin merkez noktalarından birinde olmasının yanı sıra topraklarında da pek çok zengin madenlere sahip olması nedeniyle yıllarca dış müdahalelere maruz kalmıştır. Bunun en somut örneği de SSCB'nin işgalidir. Afganistan'ın 1979 yılında Sovyetler'in işgali ile ilk göç dalgasının başlangıcını yaşadığı ve böylece beyin göçü olgusuyla tanıştığı bilinmektedir. 1996 yılında Taliban'ın ülkeyi işgal etmesiyle birlikte göç sayısı 7 milyona yakın artmış ve göçmenlerin büyük kısmı komşu ülkelere (3 milyonu İran'a, 2 milyonu Pakistan'a ve kalanlar da Türkiye'ye ve Avrupa'ya) sığınmışlardır.

Dolayısıyla, ele aldığımız makelede beyin göçü olgusu; "beyin göçü tarihçesi, beyin göçü nedenleri ve sonucu, Afganistan'da beyin göçü, Soyetler döneminden günümüze kadar Afganistan'da beyin göçü vs" başlıkları altında incelenmiştir. Giriş bölümünde beyin göçü tarihçesi en yakın tarih olarak II. Dünya Savaşı sonrası kapsamaktadır. Afganistan'da beyin göçü tarihçesi ise Soyetler dönemi, Taliban dönemi ve yeni Afganistan'da (2001-2018 göç olgusunun eksilip artması) adı geçen dönemler içinde göç ve beyin göçü nedenleri, olumlu ve olumsuz etkileri ile genel bir şekilde açıklanmaya çalışılacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Beyin Göçü tarihçesi, Beyin Göçü Nedenleri, Afganistan'da beyin göçü, Soyetler işgali ve Kömünistler döneminde beyin göçü, Taliban döneminde beyin göçü, 11 Eylül sonrası Afganistan beyin göçü nedenleri.

## 1.GİRİŞ

Beyin göçü meselesi, özellikle gelişmekte olan ülkeler için güncelliğini koruyan ve sürekli tartışmalara konu olan bir olgudur. Bunun sebepleri ise ekonomik, sosyal, siyasal, dini ve kültürel olarak belirtilmektedir (Gümüş,2015).

Göç, insanlık tarihi kadar çok eski bir olgu olsa da beyin göçü kavramı dünya gündemine daha yeni gelen bir olgudur. En yakın tarih olarak, Nazilerin iktidara gelmesinden sonra Almanya ve Avusturya'dan kaçan Yahudi bilim adamlarının çoğunun A.B.D.'ye göç etmesiyle bilinmektedir.

1952 Nobel Tıp Ödülü sahibi mikrobiyoloji bilgini Selman Abraham Waksman; atom bombası çalışmalarına katılmış Macar asıllı fizikçi Edward Teller; Hollanda asıllı astronom Geiard Pie-ter Kuiper; yine Hollanda kökenli, 1936 Nobel Kimya Ödülü'nü paylaşan Josep-hus Wilhelmus Debye; UNESCO'nun Kalingo Ödülü'nün sahibi Rus fizikçisi George Anthony Gamow; Fransız asıllı, 1956 Nobel Ödülü'nü kazanmış olan André Coumand; Alman fizik bilim adamı Alfred Einstein; 1936 Nobel Tıp ve Fizyolojik Ödülü'nü paylaşan Alman biyokimyacı Otto Leovi; yine biyokimyacı Alman asıllı 1953 Nobel Fizyoloji ve Tıp Ödülünü paylaşan Fritz Albert Lip- mann; Avusturyalı fizikçi, 1936 Nobel Fizik Ödülü'nü paylaşan Victor Franz Hessue ve Nobel ödülü sahipleri olan iki fizikçi; İtalya'dan göç eden Enrico Fermi ve Almanya'dan giden Albert Einstein iki dünya savaşı arasında A.B.D.'ye gidenler içinde önde gelmekteydiler. Nazilerin iktidara gelmesinden sonra her biri muhtelif yıllarda Nobel ödüllerini müştereken kazanmış olan Almanya'dan fizikçi Max Bom, fizyolog Ernest Brinley Thomas, Hans Adolf Krebs; Avusturya'dan kimyacı Max Ferdinand Perutz, fizikçi Erwin Schrödinger de İngiltere'ye yerleşen bilim adamlarından bazısıdır (Kurtuluş,1992).

1950-1960'lı yıllarda ABD'nin savunma ve havacılık alanlarına yaptığı yatırımlar sonucunda bilim ve teknoloji dünyası için bir cazibe merkezi haline gelmesi ve akabinde İngiltere'den vasıflı bilim adamlarının ve teknik personelin bu ülkeye göçü ve bu göçün ulaştığı boyutlar dikkati çekmiş ve bu harekete akademisyenler "the Brain Drain" (beyin göçü) adını vermişlerdir (Yalçınkaya & Dülger,2017). 1960'lı yıllarda gelişmiş ülkelerin ekonomik seviyesinin yükselmesiyle, profesyonel beyin yetersizliğinin farkına varılması sonucunda gelişmemiş ülkelere profesyonel göçmen (vasıflı göçmen) alınması yoluna gidilmiştir. Böylece 1960-1970 yılları arasında yaklaşık 300.000 doktor, mühendis vb. yetişmiş insan ve ardından da sosyal bilim adamının üçüncü dünya ülkelerinden endüstrileşmiş (ABD, İngiltere, Kanada, Avustralya gibi) ülkelere göç etikleri görünmüştür ( Kaya,2009).

1960-1987 yılları arasında 825 bin nitelikli insanın Kuzey Amerika ülkelerine göç ettiği ve bu sayı içerisinde gelişmekte olan ülkelerin payının arttığı vurgulanmaktadır. National Science Foundation (NSF)'nin SESTAT verilerine göre 1995 yılında bilim ve mühendislik alanında ABD'de çalışan 12 milyon insanın 1,434 milyonunun (% 12) yabancı uyruklu olduğu, yabancı uyrukluların % 72'sinin gelişmekte olan ülkelere göç ettiği belirtilmektedir. Yabancı uyrukluların % 23'ünün doktora derecesine sahip olduğu da ifade edilmektedir. Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda ve İsviçre'de büyük oranda yabancı uyruklu araştırmacının olduğu belirtilmektedir (Ünal,2014).

Bununla birlikte 1970'lerde Bretton Wood sisteminin çökmesi ve 1973 petrol krizi olayından sonra, temel göç alıcı ülkeler özellikle niteliksiz işçiler için göç kapılarını olabildiğince kapatma yoluna gitmişlerdir (Gökbayrak,2006).

Ekonomik krizden sonra, gelişmiş ülkelere işsizlik büyük bir problem olarak gündeme gelmiştir. Problemin daha da büyümemesi için vasıflı ve vasıfsız göç alım eylemi durdurulmuş ve göçmenler için gelişmiş ülkelerin kapıları kapatılmıştır. Bununla birlikte gelişmiş ülkelere eğitim sisteminin gelişmesi, dolayısıyla; araştırmacı, üniversite öğrencisi vs. nitelikli insanların kendini geliştirmek ve tecrübe edinmek amacıyla ülkelerini terk etmesi ve diğer ülkelere yerleşmesi, göç ve beyin göçüne yeni yollar açmıştır. Dolayısıyla; 1980'li yıllar sonrası az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere yılda 100 bin beyin göç ettiği tahmin edilmiştir. Beyin göçünün büyük bir bölümünün (% 54) ABD'de yoğunlaşmasında ekonomik-sosyal fırsatlar açısından en iyi konumda ülke olmasının yanı sıra dünya üniversitelerinin dörtte birine sahip olması ve iyi bir barınma imkanı, profesyonel yardım ve iyi bir bireysel motivasyon imkanına sahip olması önemli rol oynamaktadır (Ünal,2014).

1973-1990 yıllarını kapsayan dönemde ise beyin göçündeki artışa bağlı olarak, göç ve kalkınma tartışmalarında kötümser bir havanın baskın hale geldiği görülmektedir (Gökbayrak,2016).

1994 yılındaki çok şiddetli hissedilen istihdam krizi de Avrupa'da işsizlik oranını yükseltmiştir. Tüm bunlardan dolayı Batı Avrupa göç kapısı neredeyse tamamen kapanmıştır. Ancak her zaman olduğu gibi yüksek vasıflı iş gücü bunun istisnasını oluşturmuştur. İstatistikler, Batı Avrupa'da meslek sahibi ve yönetici seviyesindeki elemanların oranının 1978'de % 59 iken 1988'de % 67'ye çıktığını göstermektedir (Kurtuluş,1999).

1997 yılı itibarıyla, Afrika'da 20 milyon, Kuzey Amerika'da 17 milyon, Orta ve Güney Amerika'da 12 milyon, Asya'da 7 milyon, Orta Doğu'da 9 milyon ve Avrupa'da 30 milyon göçmen insan bulunmaktadır. Yabancı ülkelere göçle gelenlerin sayısı İsviçre nüfusunun % 15'i, Almanya ve

Avusturya'nın % 9'u, Fransa'nın % 7,5'i ve İngiltere'nin yaklaşık % 4'üdür. ABD'de 15 milyondan fazla Latin Amerika doğumlu insan vardır ve toplam iş gücünün % 13'ünü oluşturmaktadır. 1 milyon insanın Rusya'dan İsrail'e göç etmesi gibi örnekler geçen yüzyılda göçlerin isteklere ve zorlamaya bağlı olarak oluştuğunu göstermektedir (Ünal,2014).

1998 yılından beri 10 binden fazla öğretmen Ekvador'dan ayrılmış, Gana'lı doktorların yarısından fazlası yurt dışına çıkmıştır. Etiyopya'lı öğrencilerin % 60'ı yurt dışından dönmemiştir. Yalnızca ABD'de 64 bin üniversite mezunu Nijerya'lı bulunmaktadır. Kuzey Amerika'da yaşayan Afrikalıların % 43'ünden fazlasının üniversite diplomasına sahip olduğu görülmektedir (Ünal,2014).

2000'li yıllarda, dünyada toplam göçmen sayısı 6.445 bin iken bu sayının 2.918 bini vasıflı göçmenlerden oluşmaktadır (Bakirtaş & Kandemir,2010).

1990-2013 yılları arasında dünya genelinde uluslararası göçmenlerin sayısı 77 milyon artarak %50 oranında bir yükseliş göstermiştir. Bu artışın büyük çoğunluğu, 2000-2010 yılları arasında yaşanmıştır (Nakhoul,2014).

Birleşmiş Milletler'in 2017 yılı Uluslararası Göç Raporu üzerinde yaptığı araştırmaya göre, 2000-2017 döneminde göçmen sayısı artışında ABD 14 milyon 963 bin kişiyle ilk sırada yer alırken, bu ülkeyi 6 milyon 922 binle Suudi Arabistan, 5 milyon 866 binle Birleşik Arap Emirlikleri takip etmiştir. Göçmen sayısı artışında Türkiye 3 milyon 601 bin kişiyle 7'nci olmuştur. Oransal olarak göçmen sayısı en fazla artan ülke yüzde 378,1 ile Katar olurken, bu ülkeyi yüzde 372,1 ile Güney Kore, yüzde 302,9 ile Güney Afrika izlemiştir. Türkiye, göçmen sayısı artış oranında yüzde 281,1 ile 4'ncü sıraya yerleşmiştir.

Tablo 1: Yabancı Öğrencilerin En Fazla Toplandığı Beş Ülke ve Öğrenci Sayıları: (1970-1987 Döneminde Seçilmiş Bazı Yıllarda)

Ülkeler	1970	1975	1980	1985	1986	1987
A.B.D.	144.708	179.882	311.882	343.777	349.609	356.190
Fransa	34.500	93.750	110.763	126.762	123.987	27.769
F. Almanya	53.560	61.841	79.354	81.724		
S. Birliği	27.918	43.287	62.942			
İngiltere	24.608	49.032	56.003	59.276	56.726	

Kaynak: **Open Doors 1989/90**, Report on 1990

2002 yılında dünyadaki göçmen sayısı 176 milyon iken bunun 2030 yılında 200 milyonu aşacağı tahmin edilmektedir (Kaya,2009).

## 2. Afganistan'da Beyin göçü

Yukarıda bahsetildiği üzere göç olgusu yeni olmayan ve hatta insan varlığıyla birlikte başlayan bir olgudur. Lakin beyin göçü olgusu dünya gündemine daha yeni gelen ve tüm dünyayı özellikle de gelişmiş ülkeleri göç alımıyla, gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkeleri göç vermesiyle ilgili bir olgudur. Bu akımın en yoğun ve en yakın dönemi, ikinci dünya savaşı olarak bilinmektedir. Göç olgusu dünya gündeminde her ne kadar eski bir olgu olsa da Afganistan 1979'da Sovyetler'in işgali ile ilk göç dalgasının başlangıcını yaşadığı ve beyin göçü olgusuyla bu şekilde tanıştığı bilinmektedir. 1979 Nisan darbesi sonrasında Kömünistler SSCB desteğiyle iktidarı ele geçirmiştir. Ardından SSCB, kömünistler üzerinden Kabil'de önemli bir nüfuz kazanmış ve sistemi dönüştürmeye başlamıştır. Adı geçen dönemde Komünist olmayanlar için iki seçenek sunulmuştur. Bu ya Kömünistlere katılıp onları desteklemek ya da ülkeyi terk etmek şeklinde gerçekleşmiştir. Nitekim SSCB dönemi ve desteğiyle Kömünistler tarafından gerçekleştirilen baskılar, din adamları başta olmak üzere, bilim adamları, siyasetçiler ve tüm iyi yetişmiş insanlara Afganistan'da yaşam koşullarını oldukça zorlaştırmış ve dolayısıyla bu kişilerin önemli bir kısmı ülkeyi terketmek zorunda kalmıştır. Bu iki seçeneğe ayak uyduramayanlara acımasızca öldürülmek de üçüncü bir seçenek olarak sunulmuş ve uygulanmıştır.

SSCB işgali esnasında yaklaşık 5 milyon Afganistan vatandaşının komşu ülkelere sığındığı ve bu sayının yaklaşık 1.5 milyonunun Pakistan'a ve 2 milyonunun İran'a ve mültecilerin üçüncü büyük kısmının da Türkiye'ye ve Avrupa ülkelerine sığındığı bilinmektedir (Alagöz & Kandemir,2015). 1996 yılında Taliban'ın ülkeyi işgal etmesiyle birlikte göç rakımı yaklaşık 7 milyon kadar artmış ve artan rakamın

büyük bir kısmı komşu ülkelere (3 milyonu İran'a, 2 milyonu Pakistan'a ve kalan kısmı da Türkiye'ye ve Avrupa'ya) sığınmıştır.

1988 ve 2000 yılları arasındaki 12 yıllık dönemde bu nüfusun 4,5 milyon kadarı Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin (BMMYK) yardımıyla topraklarına geri dönmüştür (Karaca,2014). Nitekim 11 Eylül hadisesi sonrası ABD ve koalisyon güçlerinin Afganistan'a müdahalesi Afganistan'da barışın ve istikrarın yerleşmesi açısından önemli bir faktör olmuştur. Ancak bu dönemde mülteci konumundaki Afganların ülkeye hızla geri dönüş yapması ve Taliban saflarında savaşan militanların ve yakınlarının Pakistan'a sığınması, yeni bir göç akımına ve Taliban saflarının Pakistan'da yeniden sıklaşmasına zemin hazırlamıştır. 11 Eylül ve 2001 sonrası Taliban hâkimiyeti uygulamada sona ermiş olsa da yabancı güçlere kin besleyen insanların tekrar Pakistan'a giderek Taliban saflarına katılması Afganistandaki ulus-devlet inşasını olumsuz yönde etkilemekle birlikte (Raof,2017) yeni bir göç ve beyin göçü akımı nedeni olarak görülmüştür.

### 2.1. Afganistan'da Göçü ev Beyin Göçünün Nedenleri

Göç kavramı; siyasi, ekonomik ve toplumsal sebeplerle birey veya toplumların bir yerden başka bir yere taşınması anlamına gelmektedir. İnsan topluluğunun içinde bulunduğu ve sosyalleştiği yeri terk edip farklı bir topluma gitmesi göç olgusu olarak tanımlanmaktadır.

Göç olgusuna değişik bilimlerde farklı tanımlar yapılmaktadır. Beşeri coğrafya, göç olgusunu insanların mekân değiştirmesi olarak tanımlanmakla yetinirken ekonomi bilimi, göç olgusunu, piyasalar arasındaki emek geçişi veya ülkeler arası emek transferi olarak tanımlamaktadır (Pazarcık,2019).

Beyin Göçü: İyi eğitim görmüş, kalifiye, nitelikli, seçkin, profesyonel, uzman ve üstün yetenekli iş-gücünün yetiştiği az gelişmiş/gelişmekte olan bir ülkeden gelişmiş bir ülkeye en verimli olduğu dönemde istekli olarak çalışmak/araştırma yapmak için yer değiştirmesi/akışı olarak tanımlanabilir (Bakırtaş &Kandemir,2010).

Nitekim Afganistan'ın önde gelen problemlerinden biri beyin göçü veren ülke olması ve bu göçü tersine çevirmek bir yana göç akış hızını yavaşlatamamasıdır.

Günümüz şartlarına baktığımızda Afganistanlı sığınmacı ve mülteciler, küresel sığınmacı nüfusunun %5'ini teşkil etmektedir (Raof,2017).

Dünya genelinde göçün itici faktörleri; işsizlik, ekonomik gelişimin düşük olması, ekonomik gelişimin kötüye gitmesi, düşük ücret ve maaş, ücret ödemelerindeki istikrarsızlık ve haksızlıklar, siyasi istikrarsızlık, yöneticilerin yetersizliği, yüksek eğitilmiş işgücü üretimi, terfi imkânı azlığı, kötü çalışma şartları, bilimsel gelenek ve kültür eksikliği, kurumsallaşamama noksanlığı, bağımsızlık azlığı ve yokluğu, atama ve yükselmelerde kayırma, entelektüel az gelişmişlik, daha iyi şehir yaşantısı isteği, nitelik kazanma ve tanınma arzusu, yüksek kariyer beklentisi olarak nitelendirilirken (Alagöz &Kandemir,2017) Afganistanlıların ülkesinden iten faktörler ise; bölgesel savaş, iç ve dış güçlerin müdahalesi, ekonomik çöküş ve işsizlik, azınlık ve dini nedenler, sosyo-siyasal ayrımcılık, küreselleşme ve kültürel etkileşimler vs. olarak bilinmektedir. İtici faktörlerin bazıları aşağıda açıklanacaktır.

### 3. Afganistan da İktidar Kavgası ve Dış Güçlerin Müdahalesi Sonucu

Afganistan, Orta Asya'nın önemli bir coğrafik ve stratejik bölgesinde bulunması ve ticaretin merkez noktalarından birinde olmasının yanı sıra topraklarında da pek çok zengin madenlere sahiptir. Bunlar petrol ve doğalgaz rezervleridir. Ayrıca enerji ve sulama ihtiyacını karşılayacak çok zengin hidroelektrik potansiyeline sahip alanları bulunmaktadır. Kömür, bakır, krom, talk, bariton, sülfür, kurşun, çinko, demir cevheri, tuz, değerli ve yarı değerli taşlar diğer doğal kaynaklara sahiptir (Karadere,2015). Afganistan, bu önemli coğrafi konumunun sonucu olarak, tam bir kilit ülke durumundadır (Bekmuradi,2014). Bu stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca İranlılar, İskender, Araplar, Moğollar, İngilizler ve Sovyetler gibi çeşitli uluslararası güçlerin istilasına uğramıştır. Net olarak, Büyük İskender'in bu topraklara ayak basmasından bu yana büyük güçlerin işgali ve ilgi alanı olmuştur. Afganistan'da göç dalgasının birinci dönemi olarak bilinen müdahalenin en somut örneği de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) dönemidir (Karaca,2014). Günümüz şartlarında da bu ülke ABD ve Sovyet Rusya'nın küresel güç mücadelesi sahnesinde ön plana çıkmaktadır. Afganistan'ın yakın tarihine baktığımızda ise ABD'de yapılan 11 Eylül 2001 terör saldırıları sonrası, Afganistan'ın hedef seçilmesinin jeopolitik ve jeostratejik önemi günümüze kadar devam etmektedir (Şeyhanlıoğlu,2008). Bu bağlamda, jeopolitik teorilerin önemli çıkış adreslerinden biri olan ve Avrasya'nın ortasında yer alan Afganistan'ın Sovyetler Birliği tarafından yapılan işgalle birlikte yaşanan savaşlardan ötürü sürgünlerin adresi olmaya devam etmektedir. Bölge halkının yaşamını ve güvenliğini olumsuz yönde etkileyen bu işgaller, iç savaş ortamı ve yoksullukları da beraberinde getirmiştir. Soğuk Savaş döneminin son dönemine baktığımızda ise Sovyetler Birliği işgaliyle başlayan süreç bu bölgede bir dönüm noktası olarak karşımıza çıkmaktadır.

11 Eylül sonrası, ABD desteğiyle başlatılan Afganistan'ın yeniden inşa süreci, siyasi açıdan göze görünür bir şekilde müstakil ve bağımsız bir yapıya kavuştuğu iddia edilse de, toplumsal güvenlik açısından beklenen bir dönem olduğu söylenemez.

Çünkü, her ne kadar, Taliban'ın iktidarlık döneminin resmi bir şekilde çöktüğü ve Afganistan'dan geri çekildiği iddia edilse de, halen eski siyasi konumunu tekrar elde edebilmesi için yurt içi ve dışı destekleriyle birlikte ve yasal olmayan bir şekilde mücadele etmeleri, bölgesel istikrarsızlıklara neden olmaktadır. 2006 yılından itibaren yeni Taliban oluşumları, özellikle Peştun nüfusun yoğun olduğu kırsal Zabul eyaletindeki izole ve dağlık bölgelerde faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Pakistan'daki Dir ve Svat bölgelerinin kontrolünü de 2007 yılında ele geçiren Taliban'a yönelik Pakistan ve ABD saldırıları şiddetlenerek artmıştır. Böylece devam eden istikrarsızlıklar ve Taliban'a karşı süren savaş ülkede güvensizlik ve çeşitli hastalıklarla beraber, insan hakları ihlalleri, uyuşturucu sorunu ve buna benzer birçok yasal olmayan faaliyetlerin artmasına yol açmaktadır. Bu sebeplerden ötürü, kendini güvende hissetmeyen, kısa ve orta vadede ülkesinde bir gelecek göremeyen Afganistan halkı buna çözüm olarak ülke dışına taşınıp hayat sürdürmeye devam etmektedir (Raof,2017).

1996 sonrası yıllar, Taliban'ın Afganistan'da hakimiyet kurduğu dönemdir. 1996 yılı sonrası göç akımının üçüncü ve en çok göç veren dönemi olarak bilinmektedir. Taliban 1994 yılında kendisini İslam savuncuları olarak tanıtmıştır. İlk olarak Pakistan ve Afganistan arasında yer alan Kandahar vilayetinin Çaman sınırındaki İspin Boldak ilçesini ele geçirerek kendi varlığını ilan etmiştir. Kandahar'ı ele geçirdikten sonra kısa bir sürede Afganistan'ın diğer vilayetlerini kolaylıkla ele geçirmiştir. Kandahar ve Gazni vilayetlerini Kasım 1994'te ve Herat vilayetini de Eylül 1995'te ele geçirmiştir. 2 Şubat 1995'te Kabil'in 35 mil güneyindeki Vardak vilayetini işgal etmiş ve Şubat 1995'te de İsmail Han güçlerinin elinden Nimruz ve Farah vilayetlerini almıştır. Taliban'ın ilerlemesiyle Celalabaad hiçbir direniş göstermeden, Taliban'a teslim olmuştur. Celalabaad'dan sonra Asad Abad ve Lagman illerinde de küçük direnişlerle karşılaşmışsa da daha sonra bu komutanlar da Taliban'a katılmıştır. İlk başlarda Celalabaad-Kabil anayolu hattını alamayan Taliban güçleri, Hizb-i İslami'den bazı komutanları satın alarak, Lataband yolundan sarkıp Surubi kuvvetlerine son darbeyi vurarak Surubi hattını kırmışlar. Taliban birçok vilayeti ele geçirdikten sonra Nisan 1996'da Molla Muhammed Ömer Afganistan emiri olarak ilan edilmiştir.

Taliban unsurları 6 Kasım 1996'da Kabil'e doğru ilerlemeye başlamıştır. Kabil'i ele geçirdikten sonra vakit kaybetmeden, geri çekilen hükümet güçlerini takip edip, Kalakan, Karabağ, Bagram havaalanı, Çarikar şehri ve Cebel Sirac ilçelerini işgal etmiştir. Böylece kısa bir süre içinde Afganistan'ın tüm ilçe ve şehirlerini ele geçirerek Taliban hükümetini kurmuştur. İslamcı bir devlet yapısı oluşturmak isteyen Taliban, hem Afganistan hem Pakistan'da yönetimi elinde bulundurduğu bölgelerde çok katı kurallar uygulamıştır. Hüküm giymiş katillerin ve zina yapanların halkın önünde idam edilmesi ve hırsızların ellerinin kesilmesi (Salihi,2014) kadınların yanında kocası, babası veya mahrem birisi olmadan dışarı çıkamaması, kızların okula gidememesi, kadın/kızların burka ve çorapsız dışarı çıkamaması, erkeklerin sakallı olması, 5 vakit camiye gidip namaz kılması, Taliban lehine çalışması aksi takdirde öldürülmeleri uygulanan katı kuralların bazılarıdır. Eski polis ve devlete çalışanların tamamı, öldürülmesi gereken kişiler olarak planlanmış ve bu planın büyük bir kısmı da hayata geçirilmiştir. Ülkesini terk edemeyen ve terketmeden önce tutuklanan asker, general, komutan vs. talibana karşı olanlar tutuklanıp büyük bir kısmı da feci bir şekilde öldürülmüştür.(bbc,2014)

Taliban'ın yasakları sonucu savaşta kocasını kaybeden kadınların evden çıkamayacak hale gelmesiyle 25 bin aile açlıktan ölme sınırına gelmiştir.

Aynı şekilde, yaşlı ve halk içinde nüfuzlu, itibar sahibi olan önemli kişiler türlü bahanelerle hapse atılmış ve yüzlercesi de ölüme mahkum edilmiştir. Sivil halkın evlerinde silah bulundukları ve Taliban hükümetine karşı olan örgütlere destekte buldukları iddiası ile insanlar öldürülmüştür. Kabus gibi geçen 4 yıllık Taliban hakimiyeti döneminde binlerce insan ülkelerinden göç etmiş ve en çoğu da başta İran ve Pakistan olmak üzere komşu ülkelere sığınmıştır. Binlerce insan da maddi desteği olmadığından dolayı ülkelerinden kaçamayarak ya öldürülmüş ya da hayatı pahasına mücadele vererek hiçbir imkana sahip olmadan hayatta kalmayı başarmıştır.

Mülteci akımının dördüncü dönemi ise 11 Eylül 2001'de New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ne düzenlenen saldırısı sonrası, saldırıları düzenlediği düşünülen Usama Bin Ladin'i tutuklamak için (o dönemde El Kaide lideri olarak mücadeleleri için Taliban'ı desteklemekle birlikte coğrafi özelliğinden dolayı Afganistan topraklarında sığınmaktaydı) başlamıştır. O dönemde Usama Bin Ladin'in Afganistan'da bulunması ve Afganistan'ın Usama Bin Ladin'i ABD'ye teslim etmemesi gerekçesiyle Taliban hakimiyetini devretmek için Afganistan'da yeni bir savaş başlamıştır. ABD'nin Afganistan'a yaptığı müdahale ve Taliban'a karşı yürütülen askeri operasyonlar neticesinde, ülke halkı evlerini terk edip tekrar komşu ülkelere kaçmaya başlamıştır. ABD ve koalisyon güçlerinin Afganistan'a girmesiyle

içlerinde eski Taliban liderlerinin de bulunduğu yaklaşık iki milyon Afganistan vatandaşı evlerini terk ederek Pakistan ve İran'a kaçmıştır.

Taliban iktidarı öncesi ve SSCB dönemi sonrası, mücahitler dönemi olarak adlandırılmaktadır. Mücahitler, SSCB'ye karşı savaşarak kendi devletlerini kurmuşlardır. Bu dönem karşı tarafa konulan kural ve baskılar nedeniyle Kömünistlerden sonra beyin göçünün ikinci dalga dönemi olarak bilinmektedir.

### 3.1. İşsizlik / Ekonomik

Yaklaşık 40 yıl süren savaş (1979-2018) Afganistan ekonomisine büyük zarar vermiştir. Dolayısıyla; az gelişmişlik, alt yapı yetersizliği, işsizliğin hat safhada olması, yoksulluk gibi konular planlanması gereken olumlu sürece meydan okuyan sorunlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların yanı sıra, devletin ekonomik ve güvenlik planlarının yetersizliği, DAİŞ'in ortaya çıkması ve Taliban'ın tekrar boy göstermeye başlamasıyla ülkedeki pozitif yönlü eğilimin yerini yavaş yavaş istikrarsızlık ve güvensizlik ortamına bırakması, ülke dışına kaçanların sayısının her geçen gün artmasına neden olmuştur. Bu nedenler doğrudan ülkenin yeniden yapılandırılması ve gelişmesini baltalamakta ve ülkede bulunan ailelerinin ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için onları göçe zorlamaktadır. Diğer yandan da, bugün için mülteci hareketleri artık Afganistan halkının göç etmesinde önemli faktör olmuştur.

Böylece; Afganistan halkının, daha çok hayatını sürdürebilmek ve geçinebilmek için ülkeyi terk ettiği görülmektedir. Ülkede kalmayı tercih eden yetenekli ve meslek sahibi olanların sayısı çok sınırlıdır (Raof,2017).

### 3.2. Din'i ve Sosyo-Siyasal Ayrımcılıklar:

Afganistan halkının 99%'u Müslüman ve 1%'i ise Yahudi, Hindu ve Sihlerden oluşmaktadır. 1%'i oluşturan bu azınlık tarih boyunca sadece Müslüman olmadıkları için şiddet ve zulümlere maruz kalmıştır. Azınlıklara karşı şiddetli dönemin en somut örneği de Taliban katı islamcı dönemidir. Bu azınlıklar farklı din ve ain'e sahip olduğu ve kendi din ve inançlarına göre özgürce ibadet edemedikleri için ülkelerini terk etmek zorunda kalmışlardır.

Azınlıkta olan Afganistan'ın Hindu ve Sihleri 1919 yılında iktidara geçen Emir Amanullah Han'ın verdiği ferman ile bir takım özgürlüklere kavuşmuştur. Öyle ki azınlıkta olan Hindu ve Sihler için Emir Habibullah Han ve babası Emir Abdulrahman dönemleri zulüm ve haksızlığın en şiddetli dönem idi. Nitekim 1920'li yıllarda yani Amani döneminin başlarında Hindu aşiret büyükleri bir dilekçede problemlerini yazarak Kral Amanullah Han'a göndermişlerdir.

12 Nisan 1920'de Kral Amanullah Han, "Hiç kimse Hinduları Müslüman etmeye çalışmasın, Hindular da Müslümanlar gibi mal ve meta kısmında özgürdür. İstedığı tarz ve renkte giyinsinler, haksız ve adaletsizliklere karşı mahkemeye gidip şikâyet etme ve haklarını isteyebilirler" şeklinde ferman vermiştir (Farzad,2012).

Anayasaya göre, etnik ve dini ayrımcılık ortadan kaldırılmış ve kölelik yasaklanmıştır. Hazaraları (Şii mezheplileri) zorla Sünnileştirmek, zorunlu göçler, azınlıklara karşı katı kurallar vs. despotluk ve otoriter çabalarına son nokta konulmuştur. Öyle ki; Amani kuralları sadece kağıt üzerinde kalmamıştır. Kral Amanullah Han ve ilerici arkadaşlarının çabalarıyla hızlı bir şekilde yeni Anayasayı uygulamaya geçirmişlerdir. Abdulrahman Han döneminden kalan Hindular için sarı gömlek giymek ve devlet vergilerine tabi tutulmak zorunlu idi. Kral Amanullah Han fermanıyla Hinduların tanınması için giyinmesi zorunlu olan sarı gömlek ve devlet vergileri ortadan kaldırılmıştır. Bu dönemde Hindu gençler Habibiye ve Harbiye liselerine ve ordu askerliklerine kabul edilmiştir. Artık etnik, din, mezhep ve kavim ayrımcılığı kalmamış ve halk arasında mili birlik kurulmuştur. Nizamnamenin 16. maddesinde Afganistanın tüm vatandaşları islami şeriat ve devlet kurallarına göre eşit hakka sahiptir. Nizamnamenin 2. maddesinde "Afganistan'ın resmi dini İslamdır. Hindu, Yahudi ve diğer dini inançlara sahip olanların kutsal gün, ibadet ve dini kutlamaları sosyal düzeni ihlal etmediği sürece özgürdür. Azınlıklar sosyo-siyasi hayatlarında da normal haklarına sahip olmuşlardır (Nizamname, 1920, madde 2 ve 16). Kandahar, Gazni, Celalabad ve Kabil Marif Derneğinin toplantılarında da bir – bir kişi Hindulardan seçilmiş ve idari işlere alınmıştır. Hindular ilk kez parlamentoda milletvekili olarak yer almışlardır.

Afganistanın eski ünlü yazarı Mir Ghulam Gafar ünlü tarih kitabında (Afganistan tarih yolunda/Afganistan dar masir tarih cilt 1 ss. 794) Kral Amanullah Han'ın Hindulara verdiği özgürlükler hakkında şöyle yazmıştır (Gubar,1989.ss794).

Afganistan hükümeti mili birliği kurmayı iyi başarmıştır. Öyle ki; bu milli birlik Afganistanda yaşayan farklı din ve etnik yapıların arasında kardeşlik ve beraberliği getirmiştir. Ama bu özgürlük çok sürmemiştir. Taliban'ın iktidara geçmesiyle birlikte dini azınlıklar için kara dönem tekrar başlamıştır. İnsanlar zorunlu ibadet, kadın ve kızlarına tecavüz, katletme ve ülkeden sürülme vb. gibi zulümlere

maruz kalmışlardır. Neticede Hindu vb. azınlıkların çoğu ülkeyi terketmek zorunda kalmıştır ki bu göçmenlerin çoğu da iyi yetişmiş ve uzman kişilerdir.

### 3.3. Küreselleşme ve Kültürel Etkileşimlerin Ortaya Koyduğu Göç ve Beyin Göçü:

Küreselleşme, dünyayı öyle küçültmüştür ki artık mesafeler sadece ülkeler ya da doğu ile batı arasından değil kıtalar arasından bile kalmıştır.

İnternet ve medya ağları, dünya bireylerini bir aile gibi birbirleriyle iletişim kurma imkânını sağlamıştır. Öyle ki sosyal medya aracılığıyla artık herkes dünyanın öbür ucundaki, oyuncu, siyasetçi, sanatkar vs. hayranı oldukları kişilere kolayca erişebilir ve bizzat her anını takip ederek haberdar olabilirler. Bu ağlar gözle görünür bir şekilde insanların hayatını etkilemektedir. Uluslararası arkadaşlık, uluslararası evlilik vb. durumlar ortaya koyduğu etkileşimlerden dolayı bir ferdin ana ülkesini terk ederek diğer bir ülkeye yerleşmesine de neden olmaktadır.

Uluslararası şirketler, bir ülke ya da bir kıtanın damak tadı, giyim tarzı, markası vb. nedenlerle ülkeler veya kıtalara taşımak ve tanıtmak suretiyle dünyanın daha da küçülmesine ve insanların hemen hemen birbirine benzemesine neden olmuş, insanların diğer ülkeler ve kıtalara karşı merak ve isteklerini artırmıştır. Bu durum da bizzat uluslararası kültür bilmezlik korku ve endişelerini yenmek ve bireylerin diğer ülkelere göç etmesine dair cesaret vermektedir.

Bu anlatılanlar Afganistan vatandaşlarını da oldukça etkilemiştir. İnsanlar uluslararası ağlar aracılığıyla endişelerini yenerek tüm olabilecek göz önünde bulundurarak ülkelerini terk etmektedirler. Bunların büyük oranını da yüksek eğitilmiş kişiler oluşturmaktadır. Üniversite hocaları, büyük çaba ve başarılar gösteren öğrenciler, uluslararası idare ve firmalarda çalışanlar vs. bunlara örnek olarak sayılabilir.

2001'den sonra Amerika, Almanya, Kanada vs. gelişmiş ülkeler, askerleri ve daha sonra üniversite hocalarını profesyonelleştirme amacıyla yurtiçi ve yurtdışı seçeneği ile de birlikte bir takım kısa ve uzun vadeli programlar düzenlemiştir. Uluslararası üniversite ilişkileri, uluslararası öğrenci birliği ve yurtdışı öğrenci seyahati gibi programlar eyleme geçirilmiştir. Bu programlara katılanların öncelikle İngilizce dilini bilmesi veya eğitimini alması sağlanmıştır. Bu süreç ise küreselleşme ve kültürel benzerliklerden etkilenme ve medya aracılığıyla ön bilgi elde eden ve rüyalarına kavuşmak için fırsat arayan bazı öğrenciler, üniversite hocaları vs. kişilere güzel bir fırsat sunmuştur. Uluslararası öğrenci yarışması veya uluslararası kısa süreli seminerler ve öğrenci profesyonelleştirme programları gibi programlara katılan öğrencilerin birçoğu ülkelere tekrar dönmek üzere kaçmayı başarmış ve başarmaya devam etmektedirler. ABD ve diğer gelişmiş ülkelere kısa süreli seminer için davet edilen İngilizce bilen üniversite hocalarının birçoğu da kaçanların yolunu takip etmektedir. Örneği de; 2015 yılında Almanya Savunma Bakanı tarafından davet edilen Balh Üniversitesini Hukuk ve İlahiyat bilimlerinden 12 bayan öğrenci, 1 üniversite hocası Almanyanın Balh'te kurulu olan GİZ (Deutsche Gesellschaft für Zusammenarbeit) ofisinden 1 bay ve 1 bayan ve Kabil GİZ ofisinden de 1 bayan olmak üzere toplam 16 kişi 6 günlük bir program dahilinde Almanyayı tanıma ve siyasetçileriyle tanışma amacıyla seyahate çıkmış olmalarına karşın bu 16 kişiden 4 bayan öğrenci programdan ayrılmayı ve kaçmayı başarmıştır.

2016 yılında Amerika'da sunulan seminere katılan Tahar, Balh, Kabil vb. üniversite hocalarının birçoğu da geri dönmek için ülkelerini terketmiş ve Amerika'da kalmayı başarmıştır. Bu gidişler normal göç olmaktan ziyade beyin göçünü (insani sermaye kaybını) ortaya koymaktadır.

## 4. SONUÇ

Afganistan'daki göç akımı ve beyin göçü nedenleri, sosyologlara göre; bölgedeki güvensizlikler, işsizlik, toplumdaki siyasi ve sosyo ayrımcılıklar olarak bilinmektedir. Nitekim Dünya genelinde Afganistan en çok göç veren ve insan sermaye kaybı yaşayan ülkelerden biri olarak da gündemin ön sıralarında yerini almaktadır.

DAİŞ'in ortaya çıkması ve Taliban'ın tekrar boy göstermesi, ülkedeki pozitif yönlü eğilimin yerini yavaş yavaş istikrarsızlık ve güvensizlik ortamına bırakması, ülke dışında kaçanların sayısının her geçen gün artmasına neden olmaktadır.

Dış müdahaleler ve iç savaşlar, azınlıkların sosyo-siyasal sorunları, savaştan kalan ekonomik sorunlar ve işsizliğin gün gittikçe artması Afganistan'ın bugünü ve geleceğini etkileyen en büyük sorunlarıdır. İşte bu nedenler, ülkenin yeniden yapılandırılmasını ve gelişmesini baltalamaktadır. Yukarıdaki nedenleri detaylıca göz önünde bulundurarak incelediğimizde, Afganistan halkı da kendini güvene almak ve ekonomik ihtiyaçlarını yerine getirebilmek için göç etmeyi tercih etmektedir.

Dolayısıyla hâlihazırdaki durum Afganistanlıları göç etmeye zorlamış/zorlamaktadır. diğer yandan da, bugün için mülteci hareketleri artık Afganistan halkının göç etmesinde önemli faktör olmuştur. Böylece, günümüz şartlarına baktığımızda Afganistanlı sığınmacı ve mülteciler, küresel sığınmacı nüfusunun %5'ini teşkil ettiği görülmektedir. Bu gidişata göre eğer devlet tarafından göç ve genç insan sermaye kaybının önemi alınmazsa ve giden nitelikli insanların ülkeye dönmesi için de daha sağlam planlar

yapılmazsa, Afganistanın kendi ayakları üzerinde durabilmesinin bu yakın zamanda pek de mümkün olmayacağı açıktır.

## KAYNAKLAR

- [1] Alagöz, Bilgehan & Kandemir, Ekber (2015). 11 Eylül sonrası dönemde bölgesel güvenlik ve İran'ın Afganistan siyaseti. Türkiye ortadoğu çalışmaları Dergisi.
- [2] Aksoy, Zeynep, (2012). Uluslararası göç ve kültürlerarası iletişim. Uluslararası sosyal araştırmalar dergisi.
- [3] Bakırtaş, Tahsin &Kandemir Orhan (2010).Gelişmekte olan ülkeler ve beyin göçü. Kastamonu Eğitim Dergisi.
- [4] Bekmuradi, Najibullah, (2014). 2001 Sonrası Siyasi Partilerin Afganistan'da Demokratik Düzene Katkisi.yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- [5] Elif Nakhoul, Tuğçe, (2014). T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü Uluslararası İşgücü Göçü ve Türkiye Uzmanlık Tezi, Ankara.
- [6] Farzad (2014) Amanullah Han'ın Hindu'lara karşı özel dikkatı.Afganistan dayanışma partısı (Hizib\_i Hambastagi) .Afganistan.
- [7] Gökbayrak, Şenay, (2009). Beyin Göçünün Göç Veren Ülkeler Üzerindeki Etkilerine ve Politik Yaklaşımlarına İlişkin Güncel Tartışmalar.
- [8] Gubar, Mir Gulam Muhamed (1989). Afganistan tarih yolunda (Afganistan dar masir tarih). İnkılab yayın merkezi.İran
- [9] Hatice, Hecim; (2015), Küresel Ekonomik Krizler.Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, Turkish Journal of Middle Eastern
- [10] Kaya, Muammer; (2009), Beyin Göçü ve Entellektül Sermaye Erozyonu, Bakış; Eğitim, Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- [11] Karaca, Sema; (2014), 35 Yıllık Serüvende Karar Anı-I: Afgan Sığınmacılar, USAK:
- [12] Kurtuluş, Yard. Doç. Dr. Berrak. Beyin Göçü: Geçmişte, Günümüzde ve Gelecekte. Dergi Park.
- [13] Kurtulmuş, Numan, (1992) “Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Stratejik İnsan Sermayesi Kaybı: Beyin Göçü” Sosyal Siyaset Konferansları. İstanbul Üni Yayınları.
- [14] Lüleci Karadere, Mervenur (2015). Afganistan: Asya'daki Stratejik Çıkmaz, İHH İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, İstanbul.
- [15] Pazarçik, Sevda Figan;(2010) Beyin Göçü Olgusu ve Amerika Birleşik Devletleri Üniversitelerinde Çalışan Türk Sosyal Bilimciler Üzerine Bir Araştırma (Yüksek Lisans Tezi) Açık erişim.
- [16] Raof, Muhammed Tahir (2017) 11 Eylül 2001 Sonrası Afganistan'dan Türkiye'ye Göçler ve Bunların Türkiye'ye Etkileri, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Ortadoğu ve Afrika Çalışmaları Bilim Dalı Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.



- [17] Sayın, Yusuf. Usanmaz, Ahmet.Aslangiri Fırat;(2016), Uluslararası Göç olgusu ve yol açtığı Etkiler: Suriye göçü örneği Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Karaman, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Karaman, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Karaman/ KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi.
- [18] Salihy, Mohamad Arif,(2014),Afganistan'da İktidar Mücadelesi ve Dış Müdahaleler T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi
- [19] Sasaoğlu, Dicle; (2015), NATO Müdahalesi ve Sonrasında Afganistan, Belgesam; Belge Adamlar Stratejik Araştırmalar merkezi.
- [20] Şeyhanlıoğlu, Hüseyin; (2008), Yüzyıldan Günümüze Kadar Afganistan'ın Jeostratejik Önemi. T.C. Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı Türk International Cooperation and Development Agency Avrasya Etüdler.
- [21] Ünal, Mesud (2014).Gelişmekte olan ülkelerde beyin göçü (BG).açıktan erişim.
- [22] Yalçinkaya. Yrd. Doç. Dr. M. Hakan ve Dülger, Selin Küreselleşmenin Beyin Göçü Üzerindeki Etkisi: Türkiye, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Manisa/Türkiye, 2017.
- [23] İnternet Kaynakları:**
- [24] [https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/04/140403\\_afganistan\\_taliban\\_vj](https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/04/140403_afganistan_taliban_vj)
- [25] <http://www.hambastagi.org/new/fa/from-our-history/855-a-glance-to-care-of-shah-amanullah-to-afghan-hindu-minority.html>
- [26] <https://www.sosyaldeyince.com/bilgi-kutusu/beyin-gocu-t1943.0.html>
- [27] <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/talibanin-ortaya-cikisi-ve-gelisimi>
- [28] <https://www.aydinlik.com.tr/gocmen-sayisi-18-ilin-toplam-nufusundan-fazla-turkiye-nisan-2018-1>
- [29] <https://metinturkyilmaz.blogspot.com.tr>
- [30] <https://www.kutso.org.tr/wp-content/uploads/2017/06/Afganistan.pdf>